

ВІДГУК

про дисертацію **КОВАЛЕНКА БОРИСА ОЛЕКСІЙОВИЧА**

**«Мовно-культурний ареал Поділля в історії української
літературної мови кінця XIX – початку XX ст.»**,

подану на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021)

Постання нової української літературної мови, шліфування її фонетичних, морфологічних, лексичних, словотворчих та синтаксичних норм завжди було предметом уваги українських мовознавців. Наразі вчені, виходячи з реального хронотопу, нерідко порушують питання про те, якою мірою літературна творчість письменників певного ареалу вплинула на вироблення засад сучасної української літературної мови; які риси усного мовлення репрезентовано в творчості класиків української літератури на тому чи тому історичному зрізі. І це питання важливе не лише для встановлення історичної правди, а передусім для того, щоб створити цілісний науковий опис історії становлення літературної мови в Україні. Кінець XIX – початок XX століття учені характеризують як такий період, коли, з одного боку, за словами І. Огієнка, активно діяли «скорпіони на українське слово», а, з іншого, - «українська літературна мова на очах невинно росла й вабила до себе все українське населення». Тому вибір часового проміжку в історії становлення української літературної мови, як і вибір предмета дослідження (фонетичні, морфологічні та лексичні риси мовотворчості С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського, фольклорних та етнографічних записів, здійснених на Поділлі, у зв'язку з літературною українською мовою кінця XIX – початку XX ст.) Б. О. Коваленком, безперечно, схвалюємо й визнаємо доречним і актуальним.

У роботі, поданій до захисту, здобувач чітко визначає мету своєї праці, формулює основні завдання, які передбачають і опрацювання рукописів /

автографів, і пізніших видань творів С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. М. Коцюбинського, і з'ясування чинників формування їх як мовних особистостей, і роль говіркових явищ та фольклорного компонента у художній творчості цих майстрів слова, що, на наш погляд, цілком достатньо для всебічного розгляду обраної теми. Автор дисертації також чітко визначає об'єкт і предмет дослідження, джерельну базу, формулює наукову новизну та практичне значення праці.

Дисертація має вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел і літератури. Усе це засвідчує її відповідність тим вимогам, які ставлять до робіт такого типу.

У першому розділі (див. с. 37 – 159) Б. О. Коваленко передусім здійснив опис наукових праць українських дослідників, у яких вони розглядають питання про значення (місце й роль) рукописної спадщини класиків української літератури для вивчення ідіостилю письменника, не безпідставно доводячи, що в українському мовознавстві «є потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників у контексті говіркового оточення авторів на матеріалі рукописів або, принаймні, першодруків», адже саме такий «підхід до вивчення ідіолекту письменника забезпечить точність оцінок і повноту опису мовних особливостей та орієнтирів автора, дозволить точніше окреслити його роль у становленні та розвитку норм літературної мови» (див. с. 45 – 46).

В окремому параграфі роботи здобувач характеризує подільський говір як визначальний страт комунікації, звертаючи увагу на історико-географічне розташування краю, природні кордони, адміністративний поділ на кінець XIX ст., розподіл населення за суспільними станами, що дозволило довести: «у губернії найбільше мешкало селян, які й були носіями подільського говору» (див. с. 47). Торкається дослідник також питання про вивчення матеріальної і духовної культури українців Поділля, особливостей збирання і дослідження етнографічних і фольклорних матеріалів, розвитку освіти і шкільництва в регіоні. Тут же він визначає межі та диференційні риси

подільського говору, покликаючись на праці відомих дослідників (Ф. Т. Жилка, С. П. Бевзенка, П. Ю. Гриценка, Н. П. Прилипко).

У третьому параграфі першого розділу дисертації Б. О. Коваленко детально аналізує фольклористичну діяльність С. В. Руданського, акцентуючи увагу на подільських говіркових рисах пісень, казок, які вдалося зафіксувати письменникові. Предметом уваги є також зіставний аналіз мови збірок казок М. П. Драгоманова та М. З. Левченка, куди увійшли матеріали, зібрані С. В. Руданським і А. І. Димінським (подільським краєзнавцем), які загалом демонструють варіювання формальної структури лексем на фонетичному, словотвірному, морфологічному, лексичному рівнях (див. с. 77 – 80). Ці свідчення здобувач нерідко увиразнює кількісними підрахунками, що не лише додає науковій доказовості опису, а й допомагає зрозуміти напрями динаміки говірок (див. с. 80 - 81: Слово *горілка* вжито 93 рази, а його варіант *горівка* – 99; випадків випадіння звука [о] у дієслові *хотіти* зафіксовано понад 200, що вдвічі більше, ніж нині нормативно вживане *хотіти*).

У полі зору дослідника також етнографічні праці А. П. Свидницького, зокрема його нариси, у яких письменник детально прокоментував звичаї, традиції у святкуванні Великодніх свят на Поділлі, показав органічний зв'язок місцевих народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії (див. с. 98). «Різні етнографічні та фольклорні матеріали, у яких свідомо збережено живу народну мову, є важливим джерелом для діалектологічних досліджень, здебільшого вони є єдиними свідченнями про українське говіркове мовлення певних місцевостей минулих часів» (див. с. 99), - не безпідставно зауважує здобувач і демонструє це на прикладах.

У четвертому параграфі першого розділу охарактеризовано джерельну базу народного мовлення Поділля кінця XIX ст. Тут подано велику кількість фактичного матеріалу, який дозволяє констатувати, що у досліджуваний період було видано чимало словників, у яких репрезентовано різноманітні

типи номінацій предметів побуту, дій, процесів, стану людини, що зберегли своє лексичне й граматичне значення й до сьогодні фіксуються словниками сучасної української мови (с. 106 – 108). Особливу цінність для подільського ареалу має «Словничок провінціалізмів подільських, укладений в Кам'янці-Подільському в році 1863» А. Крамером. Цей Словник має два списки слів: до першого з них (952 слова) увійшли українські слова і вирази, які були в мові польської шляхти на Поділлі, а до другого – слова-росіянізми (125 слів), уживані в мові подільської шляхти. Ці номінації, переконаний здобувач, цікаві з погляду пливу однієї мови на іншу (див. с. 129).

У п'ятому параграфі першого розділу проаналізовано стан вивчення мовлення Поділля кінця XIX століття. Цей опис включає праці відомих українських (І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький, О. О. Потебня, К. П. Михальчук) та російських дослідників (О. І. Соболевський), у яких подано загальну характеристику подільських говірок. Тут же простудійовано невеликі описи (структуру, зміст) окремих говірок, які містять перші узагальнення діалектного мовлення жителів ареалу. Зокрема, при аналізі праці Б. М. Яцимівського (див. с. 145-153) здобувач наголошує, що вчений вважав за необхідне врахування умови життя подолян, тому в описі говірки с. Стара Ушиця подає короткі відомості про розташування села, його промисли, склад населення, коротко згадує про жителів сусідніх населених пунктів, з якими контактують подоляни. Основну увагу дослідник звертає на фонетичні риси говірок, характеристику системи голосних і приголосних фонем, описує також морфологічні риси. У цих нарисах значну увагу приділено праці О. Курило про говірку с. Озариці, опис якої має суттєві відмінності від попередніх (див. с. 154 – 158). Усе це спонукає Б. О. Коваленка до висновку про те, що так закладалися основи і вироблялися традиції у вивчення особливостей мови окремих говірок.

У другому розділі дисертації «Діалектні особливості ідіостилю С. В. Руданського» (див. сс. 160 – 203) Б. О. Коваленко спочатку розглянув питання про опис творчості письменника в лінгвістичних дослідженнях,

потім – про відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині майстра слова. Окремо проаналізовано діалектну основу співомовок та лінгвальні особливості казок, байок, небилиць. Таке структурування матеріалу дозволило дослідникові виділити фонетичні та морфологічні (константні та перемінні) риси подільського ареалу, які, за його свідченнями, було знівельовано у виданнях творів поета. Здобувач розглядає творчість С. В. Руданського як видатне й новаторське, до певної міри етапне явище в історії української літератури, а, значить і мови, що актуалізує питання про те, як майстер слова відчував і відтворював українське слово у своїх поетичних та прозових творах.

У третьому розділі роботи «Рукописна спадщина А. Свидницького і літературний стандарт» (див. сс. 204 – 319), який і за обсягом матеріалу, і за об'ємом можна назвати самостійним лінгвістичним дослідженням, розглянуто дослідницькі інтерпретації простору тексту майстра слова, подані в українознавчих студіях, приділено увагу пісням та фольклорно-етнографічним нарисам письменника, проаналізовано мову оповідань, писаних українською і російською мовами. Окремо розглянуто фонетичні, морфологічні риси, а також лексичні та фразеологічні особливості роману «Люборацькі».

Матеріал, представлений у дисертації Б. О. Коваленка, цінний тим, що в ньому подано аналіз рукописів, тобто текстів, писаних автором. Тому питання про вибір абетки (кулішівки, ярижки; див. с. 259, с. 273) при написанні рукопису та аналіз графіки, якою здійснені видання пісень, оповідань, роману «Люборацькі» (максимовичівка; див. с. 274) важливі для розуміння вибору графіки майстром слова та з'ясування його ставлення до існуючих на той час правописних систем. Б. О. Коваленко констатує, що в рукописі роману «Люборацькі», оформленого під ярижку, хоч писаний він був кулішівкою, помічено чимало розбіжностей фонетичного складу слів, морфемної структури лексем, граматичних форм, що актуалізує питання про спеціальний опис цих явищ (див. с. 274). Детальний аналіз способів

позначення українських слів засобами кулішівки (див. сс. 259 – 262) дозволяє дослідникові виявити випадки фіксування діалектних рис подільських говірок.

Дисертація містить чимало матеріалу, який має значення для лінгвіста, лексикографа. Скажімо, здобувач подає розлогий огляд лексем, поданих А. Свидницьким у фольклорно-етнографічних нарисах і зафіксованих нині знаними словниками (*Словником* за редакцією Б. Д. Грінченка, *Словником української мови*, *Етимологічним словником української мови*, сучасними діалектними лексикографічними працями) (див. с. 235 – 237). У полі зору дослідника також філологічні коментарі письменника, як-от: пояснення етимології слів, з'ясування значень тощо (див. с. 239), що важливо для характеристики письменника як мовної особистості.

Цікавим є сюжет про дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу II-ої дієвідміни, що втратили чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими (*попросю, вчистю, зненавидю*) і були поширені в подільських говірках вже в кінці XIX – на початку XX ст. (див. с. 256). Відомо, що Б. А. Шарпило, який фіксував ці форми на Слобожанщині і вказував на швидке поширення цих інновацій в українських говірках, передбачав їхню повну перемогу в усному мовленні над формами, у яких це чергування наявне, і, можливо, навіть їхній перехід як варіантних форм до літературного вжитку. Тому цікавими були б свідчення з сучасних подільських говірок, зокрема тих, що ілюструють поширення згаданих явищ в ареалі. Це з саме можна сказати про форми 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни типу *висе, робе, молоте* (див. с. 257, 264).

Цінним, на наш погляд, є матеріал про використання в романі «Люборацькі» слів розмовної лексики (див. с. 287 – 289), жаргонізмів, адже нині багато хто з відомих учених, передових культурних діячів порушує питання про те, що сучасна українська літературна мова занадто академічна, книжна, яка не дає простору для висловлення емоцій, зокрема в усному мовленні. Вважаємо, що саме слова розмовної лексики найбільш придатні

для творення сленгових номінацій, що особливо швидко поширюються в молодіжному середовищі. Не випадково нині викладачі української мови, що працюють з іноземцями, вдаються до освоєння разом зі своїми учнями слів сленгового походження, розмовної лексики, що дозволяє створити колорит молодіжного середовища при усному спілкуванні.

У четвертому розділі «Динаміка ідіолекту М. М. Коцюбинського в контексті територіального мовлення» (див. с. 320 – 379) проаналізовано рукописну спадщину М. М. Коцюбинського. При цьому здобувач зауважує, що письменника справедливо вважають найоригінальнішим українським прозаїком, який одним із перших в українській літературі усвідомив потребу її реформування в напрямі модерної європейської прози. І хоч творчість видатного майстра слова не раз була предметом суперечок літературних критиків, а мова його прози й нині не перестає бути предметом різнопланових наукових досліджень, дисертант виявляє, що і рукописи ранніх творів митця, і пізніших, а також листи письменника засвідчують наявність подільських діалектних рис у їхній мовній палітрі. Зіставлення рукописної спадщини М. М. Коцюбинського з позитивними виданнями переконує, що автографи, у яких зафіксовані діалектні риси, мають надзвичайно важливе значення у дослідженні ідіолекту майстра слова, оскільки в опублікованих значно пізніше творах ці риси знівельовано. Вивчення мови творів письменників-подолян за автентичними текстами, а не за творами різних років видання, уможливило розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

У п'ятому розділі дисертації «Подільський елемент у формуванні стандарту кінця XIX – початку XX ст.» (див. с. 379 – 425) зосереджено увагу на цінності різнопланових досліджень живого народного мовлення як основи української літературної мови, а також свідчень про її історію та становлення від найдавніших часів, етапів формування літературного стандарту в просторі й часі. Ці чинники зумовлюють потребу вивчення не лише внутрішньої структури діалектизмів і процесів їх функціонування, а й

вираження в них матеріальної та духовної культури етносу. Подільські говірки зберігають у своїй граматичній структурі елементи різної часової віднесеності, що вможливорює моделювання динаміки діалектного мовлення з проєкцією на літературну мову.

Автор дисертації свідомий того, що у другій половині XIX – на початку XX ст. метою прогресивних українців було створення довідників і словників, у яких було б зібране все лексичне багатство і народної, і літературної мови, що свідчило б про високий рівень розвитку мови. Серед українських словників кінця XIX – початку XX ст., що справили великий вплив на розвиток словникарської справи, насамперед вирізняються «Опыт южнорусского словаря» К. В. Шейковського, «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки, «Малоруско-німецький словар» Є. І. Желехівського та С. І. Недільського, «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка. Уже на початку XIX ст. склалася традиція подавати до тлумачень слів ілюстрації, узяті з творів художньої літератури. Джерелами для укладання перших словників нової української мови слугували, зокрема, й твори письменників-подолян. Здобувач ретельно вивчає кожне покликання у цих лексикографічних працях на мову творів письменників-подолян, що дозволяє йому визначити місце письменників-земляків у становленні лексичного запасу української літературної мови.

Висновки дисертанта присутні, правомірні й не викликають будь-яких сумнівів чи заперечень. Загалом усією своєю працею Б. О. Коваленко доводить, що персоналія письменника в історії української літератури й мови має співвідноситися з іншими фактами культурного ареалу, зокрема фольклорною спадщиною, етнографічними описами обрядів, лексикографічними працями, у яких подано локально вживані одиниці, тощо. Дослідник, хоч і пунктирно, але окреслює цю проблему як новий шлях пошуку.

Разом з тим дисертація містить окремі моменти, які потребують доповнення чи уточнення. Тому про них хотілося б поговорити.

1. При описі явищ варіативного вияву фонетичних чи морфологічних рис у подільських говірках кінця XIX ст., на наш погляд, варто було б продемонструвати (імовірно, покликаючись на пізніші свідчення АУМ; діалектологічні описи), сучасні тенденції у використанні цих варіантів в усному мовленні подолян. Скажімо, на с. 79 мова йде про так зване «укання», яке по-різному передано в етнографічних матеріалах С. В. Руданського, котрі використав М. З. Левченко у своїх виданнях (він, як указує здобувач, дотримувався всіх особливостей оригіналу): слово *сукира* вжито 20 разів, а *сокира* – 18, форму *будай* зафіксовано тричі, а *бодай* – сім разів. І таких випадків формального варіювання слова дисертант наводить багато. Екскурси у сучасний діалектний дискурс прислужилися б, на наш погляд, авторові і свідчили б про статику чи динаміку говіркових рис.

2. Б. О. Коваленко в багатьох випадках говорить про паралельне функціонування варіантів одного слова чи однієї словоформи у рукописі «Люборацькі», як-от: позначення на письмі африкати [ч] (*хоч* – *хочь* (останнє вжито 127 разів), *зустріч* – *зустрічь*; с. 283); відсутність м'якого знака після л (*Полша* – *Польша*, *білше* – *більше*). Але, констатуючи цей факт, дослідник залишає його без пояснення.

3. У другому розділі дисертації Б. О. Коваленко, перераховуючи риси подільського говору у співомовках, казках, байках, небилицях С. В. Руданського, помічає немало спільних ознак, якими позначені ці твори. Тому, на наш погляд, доцільніше було б по-іншому структурувати розділ, виділивши спочатку спільні діалектні риси, виявлені у всіх творах майстра слова, та ті, що характерні лише для якогось одного з них.

Комплексне культурно-історичне вивчення рис усного народного мовлення ареалу кінця XIX - початку XX ст. з проєкцією на літературні твори майстрів слова, що в цей час були написані культурними діячами регіону, відкриває перспективи для подальшого вивчення динаміки усного

й писемного мовлення, актуалізує проблеми використання конкретних мовних явищ в дискурсі автора (письменника) й дійових осіб.

Загалом дисертація Бориса Олексійовича Коваленка «Мовно-культурний ареал Поділля в історії української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.», виконана на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021), засвідчує, що це дослідження відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» від 24.07.2013, № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 та № 1159 від 30.12.2015), вимогам до оформлення дисертації (Наказ Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017), поданих до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, а її автор – БОРИС ОЛЕКСІЙОВИЧ КОВАЛЕНКО – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
української філології та
загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
(м. Старобільськ)

К. Д. Глуховцева

Відгук обговорено на засіданні кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ, протокол № 8 від 11 квітня 2021 року).

Підпис засвідчую:

ректор
ДЗ „Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка”
доктор педагогічних наук,
професор

С. В. Савченко

*Відгук надійшов до спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАНУ 14 квітня 2021р.
Членський секретар спецради В.М.Фурса*